
Ühe keskaegse õigusteksti kasutamisest. Mõõgavendade ordu Saksa ordusse inkorporeerimise üriku (1237) omaaegsed tõlgendused Riia peapiiskopi ja Saksa ordu vahelise konflikti kontekstis (1290. aastatest kuni 1480. aastateni)

Mihkel Mäesalu

Keskaegsed ürikud olid mõeldud kohtus kasutamiseks ja koostati kohtupraktikaga arvestades, tagamaks üriku aktsepteerimist kohtus (Trusen 1977: 197–201). Eeldatava kasutuskonteksti järgi olid need seega õigustekstid. Ajaloolased tarvitavad ürikuid seevastu esma-joones teabeallikana nende tekkeaja kohta ja pööravad harva tähelepanu ürikute omaaegsele kasutamisele. Seejuures oli valdav osa keskaegseid ürikuid igavese kehtimisajaga, mis tähendab, et neile võidi vajaduse korral toetuda ka sajandeid pärast tekkeaga. Artiklis uuritakse ühe keskaegse üriku kasutamist pikema ajavahemiku jooksul. Käsitluse aluseks on paavst Gregorius IX ürik aastast 1237, milles teavitati Mõõgavendade ordu inkorporeerimisest Saksa ordusse ja selle toiminguga õiguslikest aspektidest.

Kahjuks ei ole mingit teavet üriku kasutamise kohta selle väljandmise ajal. Allikaline teave kõnealuse teksti kasutamisest algab alles aastaga 1299. Ordude liitumise ürik sai tollal aktuaalseks seoses Riia peapiiskoppide ja Saksa ordu Liivimaa haru vahelise konfliktiga ning see dokument jäi järgnenud sajandil kasutusse samade võimukandjate vaheliste vastuolude käigus. Artiklis selgitan, kuidas ja kus

tülitsevad pooled ürikut kasutasid. Tähelepanu all on ka dokumendi sisu tõlgendamine ja tõlgenduse muutumine sajandite jooksul. Arvestama peab võimalusega, et üriku tõlgendused võisid mõjutada tülitsevate poolte arusaama endi ja isegi kogu Liivimaa riigiõiguslikust staatusest.

Mõõgavendade Saksa ordusse inkorporeerimise ürik

1237. aasta 12. mail liitis paavst Gregorius IX (1227–1241) Mõõgavendade ordu koos kõigi valduste ja varaga Saksa orduga, pannes sellega aluse Saksa ordu Liivimaa haru tekkele (Militzer 1999: 362–364; Benninghoven 1965: 347–362). Paavst andis ordude liitumise kohta neli peaaegu identset ürikut (LUR 1959: nr 425). Neist 12. maiga dateeritud versioonis teavitas ta ordude liitumisest Mõõgavendade ordu asemeistrit ja orduvendi (Potthast: nr 10344). Järgmisel päeval antud ürik oli adresseeritud Saksa ordu kõrgmeistrile (Arbusow 1928: 324). Juba 14. mail teavitas ta toimunust Riia, Saare-Lääne ja Tartu piiskoppe ning sama päevaga dateeritud ürikuga ka Guglielmot (ehk Modena Wilhelmi), kes oli paavsti leaadiks Liivi- ja Preisimaal (LUB I: nr 149; Potthast: nr 10347–10348).

Üriku tekst algas tervitusega, millele järgnes Saksa ordu vooruste ülistus ja lühike ülevaade kõnealuse õigusakti eelloost. Esmase palve inkorporeerimiseks olid Saksa ordu kõrgmeistrile esitanud Mõõgavendade ordu meister Volquini († 1236) saadikud. Pärast ordumeistri ja viiekümne venna hukkumist võitluses paganatega (mõeldud on Saule lahingut 1236. aasta sügisel) esitasid ellujäänud mõõgavennad koos Riia, Saare-Lääne ja Tartu piiskoppidega selle palve uuesti, seekord aga mitte Saksa ordu kõrgmeistrile, vaid hoopis paavstile, kellelt sooviti ordude inkorporeerimist selleks, et Saksa ordu vägevuse toel võidutseda Liivimaad ohustavate paganate üle. Kuna Gregorius IX ei näinud endale midagi meelepärasemat kristluse laienemisest, viis ta ordude liitumise täide.

Järgnevalt tõi paavstlik ürik ära inkorporeerimise õiguslikud tingimused. Esiteks pidi Saksa ordule üle minema kogu Mõõgavendade ordu vara. Teiseks pidid Saksa ordu vennad Liivimaal „seisma

oma piiskoppide ja teiste prelaatide jurisdiktsiooni all, nii nagu varem, hoolimata mainitud meistrile ja vendadele antud vabastuse privileegidest¹. Seejuures pidi Saksa ordu tunnustama piiskoppide õigust Liivimaa orduharu vendi ekskommunitseerida ja suhtuma kirikliku karistuse pälvitud orduvendadesse kui ekskommunitseerituisse ka juhul, kui need viibivad väljaspool Liivimaad. See korraldus oli tingitud Saksa ordu privileegist, mis vabastas ordu kohustusest alluda peapiiskoppide ja piiskoppide vaimulikule autoriteedile. Kõigis kiriklikes asjades, kaasa arvatud kiriklike karistuste langetamine ordu või selle liikmete üle, allus ordu ainuüksi paavstile. Mõõgavendade ordu seevastu oli allunud Liivimaa piiskoppide vaimulikule autoriteedile. Gregorius IX korraldus tähendas seega, et Saksa ordu Liivimaa haru pidi alluma piiskoppidele täpselt samal moel nagu varem mõõgavennad (Jähnig 1992: 7–19; Jähnig 2011: 12–24).

Kolmandaks teatas paavst, „et Liivimaal asetsevad [Saksa ordu – M. M.] vennad peavad vääramatult järgima kõike, mis apostellik tool seal kirikute ja vastristitute vabaduse ning maade staatuse asjus on otsustanud või tulevikus otsustab, ning eespool mainitud maad, mida teatakse olevat Püha Peetruse õiguses ja omandis, ei või nemad ega keegi teine kunagi oma härruse võimule allutada.“² Niisiis pidi Saksa ordu aktsepteerima ja järgima kõiki varasemaid ja tulevase paavsti korraldusi Liivimaa kohta. Gregorius IX jaoks oli see tingimus oluline eelkõige 1236. aasta veebruaris paavstliku kohtu langetatud otsuse tõttu, mis kohustas Mõõgavendade ordu tagastama Taani kuningale Valdemar II-le (1202–1241) tema valdused Põhja-Eestis (DD I, 6: nr 215–217). Teatavasti olid mõõgavennad 1227. aastal vallutanud kõik Taani valdused Eestis ning keeldusid neid kuningale tagastamast (Andersen jt 2008: 18–21; Selart 2009; Mäesalu 2013: 477–486).

¹ LUB I: nr 149: „...ipsi et ceteri fratres praedicti hospitalis sanctae Mariae Theutonorum, qui pro tempore fuerint in Livonia, sicut hactenus, sub diocesanorum et aliorum praelatorum suorum iurisdictione consistant, non obstantibus indultis memoratis magistro et fratribus privilegiis libertatis...“

² LUB I: nr 149: „Decernimus etiam, ut quae ibidem pro libertate ecclesiarum vel neophytorum, aut pro statu terrae sunt per sedem apostolicam ordinate, vel per ipsam imposterum ordinari contigerit, ab eisdem fratribus in Livonia consistutis inviolabiliter observentur, et praefata terra, quae iuris et proprietatis beati Petri esse dinoscitur, per eos aut alios nullius umquam subiiciatur dominio potestatis.“

Gregorius IX sidus mõõgavendade inkorporeerimise Saksa ordule paavstliku kohtu otsuse elluviimisega (Hartmann von Heldringen: 171–172; LUB I: nr 150). Saksa ordu tagastas Taani kuninga valdused 1238. aastal sõlmitud Stensby lepinguga (DD I, 7: nr 9).

Omaette tähelepanu väärib viimati tsiteeritud lause teine pool, mis näib tõdevat, et Liivimaa kuulus paavsti ilmaliku võimu alla. Väljendiga „Püha Peetruse õigus ja omand“ tähistati kõrgkeskajal paavsti ilmalikke valdusi, nii tema otsesele ilmalikule võimule allutatud alasid (näiteks Kirikuriik) kui ka neid, mis allusid talle üksnes nominaalselt, nagu näiteks Sardiinia ja Inglismaa (Fried 1980: 301). Läänemere ruumis oli seesuguseks nominaalselt paavstile kuulunud territooriumiks Saksa ordu võimuala Preisimaa, mille kõrgmeister Hermann von Salza oli 1234. aastal loovutanud paavsti kätte, kes omakorda andis selle igaveseks ajaks ordu täieliku ilmaliku härruse alla (PUB I: nr 108; Fried 1980: 301–302). Selle toimingu eesmärgiks oli tagada ordu Preisimaa valduste õiguslik sõltumatus ilmalikest isandatest, teisisõnu oli tegemist õigusliku garantiiga juhuks, kui mõni ilmalik valitseja püüab ordu valduseid enda ülemvõimule allutada (Gougenheim 2007: 89–91 ja 95). Liivimaa kohta ühtegi seesugust annetusakti tehtud ei ole. Pealegi on ordude liitumise ürik ainus 13.–14. sajandi dokument, milles Liivimaad loetakse paavsti ilmalike valduste hulka. Ranges mõttes ei kuulunud Liivimaa seega „Püha Peetruse õigusse ja omandisse“. Selle väljendi kasutamisega oma ürikus võis Gregorius IX püüda toonitada paavsti ainuõigust seada paika Liivimaa vastsete härruste (piiskopkonnad, orduvaldused, Taani kuninga valdused) vahelised piirid ning olla kõrgeim kohtuinstants nende omavaheliste tülide lahendamisel (Mäesalu 2013: 486–487). Teisalt võis ka antud juhul olla tegemist õigusliku garantiiga Saksa ordu ja Liivimaa piiskoppide võimualadele. Loobusid ju Taani kuningad oma taotlustest Saaremaale, Läänemaale, Alempoisile, Nurmekunnale, Mõhule ja Vaigale alles 1251. aastal (DD II, 1: 45–46), olgugi et paavstlik kohus oli 1236. aastal kinnitanud nende piirkondade kuulumise ordu ning Saare-Lääne ja Tartu piiskoppide valdusse.

Neljandaks tingimuseks oli, „et ülal mainitud [Mõõgavendade ordu – M. M.] meistrile ja vendadele apostelliku tooli poolt enne

seda ühinemist antud privileegid jäävad kehtima³ ka Saksa ordu Liivimaa haru jaoks. Sellega lõppes kõnealuse üriku nelja versiooni ühisosa. Kuna neist neljast ürikust on tervikuna säilinud ainult kaks – Liivimaa piiskoppidele mõeldud versioon ning paavsti legaadile Guglielmole adresseeritu –, saab edasise puhul võrrelda vaid neid. Piiskoppidele läkitatud versioonis palus paavst neil hoiduda omakasupüüdlikkusest ja võtta Saksa ordu vennad isalikult vastu, nii et need oleks valmis pojalikuks aukartuseks piiskoppide ees. Legaat Guglielmole seevastu tegi paavst ülesandeks teha ordude liitumise elluviimiseks kõik, mis tema võimuses.

Niisiis pani Gregorius IX ürik paika Saksa ordu Liivimaa haru õigusliku staatuse ja määratles ordu vahekorra Riia, Saare-Lääne ja Tartu piiskoppidega, kusjuures viimastele adresseeritud versioonis rõhutati piiskoppide ülimuslikkust ordu suhtes.

Üriku kasutamine Riia peapiiskoppide ja Saksa ordu vaheliste konfliktide käigus

Üriku kasutamise käsitlus eeldab konteksti tundmist, mistõttu annan esmalt lühikese ülevaate Riia peapiiskoppide ja Saksa ordu tülidest.⁴ Aastal 1245 asutatud Preisi- ja Liivimaa peapiiskopkonna keskus pidi esialgu olema Preisimaal, kuid Saksa ordu sealse haru vastuseisu tõttu jõuti 1251. aastal kompromissini viia kirikuprovintsi keskus hoopis Liivimaale. Pärast Riia piiskopi Nikolause (1230–1253) surma anti Riia diötees ja stift üle peapiiskop Albert Suerbeeri (1245–1273) valdusse. Peatselt algasid vastuolud peapiiskopi ja ordu vahel, mis ilmastasid Liivimaa ajalugu kuni 16. sajandi keskpaigani. Peapiiskopid pidasid endid kõrgeima staatusega võimukandjateks Liivimaal, millega kaasnes nende arvates juhtroll maa asjade ajamisel. Saksa ordu seevastu oli

³ LUB I: nr 149: „*Volumus tamen, ut indulta supradictis praeceptorum et fratribus a sede apostolica ante huiusmodi unionem, in suo robore perseverant.*“

⁴ Peapiiskopi ja ordu konfliktide historiograafia on liiga mahukas, et sellele täies ulatuses viidata. Värske ülevaate historiograafiast ja uurimisprobleemidest annab Bolte 2014. Hea ülevaate sündmustest annavad Jähnig 1998 ja 2002. Vanema aja-lookirjutuse kriitilise ümberhindamise poolest on olulised Neitmann 1991, Glauert 2004 ja Raudkivi 2007.

regiooni võimsaim sõjaline jõud ega nõustunud juba seepärast teisejärgulise positsiooniga. Pealegi oli ordu Preisimaa haru suutnud kehtestada ülemvõimu sealsete piiskoppide üle. Ka Liivimaa haru püüdis allutada piiskoppe ja peapiiskoppi oma mõjuvõimule. Seesuguse rivaalitseamise pinnalt puhkesid korduvad vastuolud, kusjuures enamasti sai konflikt alguse mõnest konkreetsest tülasjast. Näiteks kui 1297. aastal tekkis tüli Saksa ordu ja Riia kodanike vahel, asus peapiiskop kui linna ilmalik isand kodanike poolele ja sattus seeläbi konflikti orduga. Pea iga kord, kui ordu ja peapiiskopi vahelised vastuolud teravnesid, kaebasid nad teineteise peale paavsti kuurias ja töid seal välja kõik vastaspoole varasemad kuriteod, nii tõesti sündinud kui ka ette kujutatud. Mida aeg edasi, seda suuremaks kuhjus vastaspoolele esitatud süüdistuste hulk. Neis kohtuasjades viidati hulgale õigustekstidele, nagu näiteks privilegid, omavahelised kokkulepped ja varasemad kohtuotsused, sealhulgas ka siinses artiklis vaadeldav Gregorius IX ürik. Järgnevalt käsitletlen nelja eri moodust selle üriku kasutamiseks.

1. Paavstile esitatud supliikides

Kohtuprotsessi alustamiseks paavsti kuurias tuli esitada supliik ehk palvekiri, milles hageja tõi ära oma kaebuse ja avaldas soovi kohtuasja alustamiseks. Kui paavst (või tema generaalaudiitor) oli veendunud kaebuse asjakohasuses ja kuulumises paavstliku kohtu kompetentsi, kutsus ta kostja kohtu ette (Brundage 1995: 125 ja 129). Kohtukutse ehk tsitatsioon koostati supliigi alusel, kusjuures viimasest võeti üle ka kaebuse sisuline osa (Frenz 2000: 94–95). Kuigi järgnevalt kõne alla tulevate ürikute puhul ei ole supliik ehk kaebust sisaldav palvekiri säilinud, võib selle sisu analüüsida kostjale saadetud tsitatsiooni põhjal.

1299. aasta 7. jaanuaril väljastas paavst Bonifatius VIII kantselei kohtukutse Saksa ordule, mille kõrgmeistril ning Liivimaa meistril või kolmel sealse orduharu käsknikul paluti saabuda kuue kuu jooksul pärast kutse kätte saamist isiklikult Rooma paavstliku kohtu ette (LUB I: nr 577). Saksa ordu ees tõstatatud kaebuste loetelu algas ülevaatega ordu saabumisest Liivimaale. Seoses sellega refereeriti ka meid huvitavat Gregorius IX ürikut. Mõõgavendade inkorporeerimist Saksa orduesse esitati paavst Gregorius IX otsusena, mille ta olevat langeanud, olles Liivimaa olukorrast kuulnud sealt naasnud paavstliku

legaadi käest. Mäletatavasti toimus Gregoriuse enda üriku järgi inkorporeerimine hoopis mõõgavendade ning Liivimaa piiskoppide palvel. Inkorporatsiooni eesmärk – misjonitöö edendamine ja paganate üle võidutsemine – oli kaebuses esitatud märksa selgesõnalisemalt kui esialgses ürikus. Inkorporatsiooniga kaasnenud õiguslikest korraldustest Saksa ordu Liivimaa harule toodi ära üksnes kolmas punkt: ordu pidi järgima kõiki paavstlikke otsuseid kiriku ja vastristitute vabaduste ning maade staatuse kohta; Liivimaa allutamine ükskõik millise isanda ülemvõimule oli selgesõnaliselt keelatud. Gregorius IX üriku ülejäänud osad kaebuses mainimist ei leidnud. Selle järel algas tegelik kaebuste loetelu, mille juhatas sisse väide, et ordu olevat nüüdseks taganenud selle liitumisürikuga sätestatust. Selle asemel et toetada misjonit ja kirikut, tegelesid orduvennad hoopis misjoni takistamise, vastristitute rõhumise, vaimulike vaenamise ja kiriku vabaduste rikkumisega. Gregoriuse üriku tsiteerimine kaebuse alguses teenis seega eesmärki anda lugejale teatav eelhäälestus süüdistuste tõlgendamisele. See pidi jätma mulje, et ordu ei täida enam oma esialgset ülesannet ega järgi neile paavsti antud kohustusi.

Kohtukutse kaasa toonud tüliasi algas 1297. aastal, mil Riia kodanikud ehtasid Riia jõele ühe silla, mille Riia ordulinnuse pealik laskis maha lõhkuda. Sellest väikesest konfliktist kasvas välja üleliivimaa-line sõda, kus ühel pool seisis Riia linna, peapiiskopi ning Saare-Lääne ja Tartu piiskopi koalitsioon ja teisel pool ordu Liivimaa haru. Ordul õnnestus 1298. aastal purustada piiskoppide väed, okupeerida Saare-Lääne ja Riia stiftid ning vangistada peapiiskop Johann von Schwerin (1294 või 1295–1300). Tartu piiskop sõjas ei osalenud, vaid asus sõja puhkedes ordu poolele. Riia linn suutis ordu rünnakutele vastu pidada ja 1299. aasta talvel sõlmiti Põhja-Saksa hansalinnade vahendusel vahe- rahu (Hellmann 1993: 16–17; Mettig 1897: 44–51; Urban 2004: 33–45).

Bonifatius VIII kohtukutsele aluseks olnud kaebus esitati paavstlike Riia peapiiskopi Johann von Schwerini, Saare-Lääne piiskopi Konradi (u 1294 – u 1307) ja Riia linna nimel, mida võib järeldada sellest, et paavst kutsus ka nemad Rooma oma kohtu ette (LUB I: 578). Kohtu- pidamiseks paavsti kuurias oli nimelt tarvilik nii hageja kui ka kostja (või nende volitatud esindajate) kohalolek (Salonen 2012: 84–85). Kuna supliiki kirjutades pidi järgima rangeid vormireegleid, tuli sageli ette,

et palve- või kaebekirja vormistas supliigiks ümber mõni Roomas tegutsenud jurist (Frenz 2000: 34–35 ja 88–89). Kaebuse esialgne tekst koostati eeldatavalt siiski Riia linnas, sinna pagenud Saare-Lääne piiskopi (Busch 1934: 52) ning Riia toomhärjade poolt ja võib-olla ka Riia rae esindajate osalusel. Peapiiskop Johann von Schwerin seevastu kaebuse sõnastamisel ei osalenud, sest viibis 1298. aasta algusest kuni 1299. aasta alguseni ordu käes vangis (Haller 1910: 126–127; Mettig 1897: 49–51). Otsus refereerida mõõgavendade inkorporeerimise ürikut tehti arvatavasti juba Riias. Bonifatius VIII tsitatsiooni järgi paiknes kõnealune ürik igal juhul Riia kiriku arhiivis (LUB I: nr 577). Tõenäoliselt leidis seal koguni kaks versiooni sellest ürikust, nii Liivimaa piiskopidele kui ka legaat Guillelmusele adresseeritu (Verzeichniss 1438: nr 148 ja nr 188; Verzeichniss 1613: nr 19; Dogiel V: nr 19).

Ka paavst Johannes XXII kantsleile poolt 1318. aasta 23. veebruaril väljastatud tsitatsioonis, millega paluti Saksa ordu kõrgmeistril, Liivimaa meistril ja mitmel Riia stiftivasallil ilmuda paavstliku kohtu ette Avignonis, refereeriti süüdistuste loetelu alguses kõnealust Gregorius IX ürikut (Theiner I: nr 218). Tähelepanuväärselt oli see lause Johannes XXII tsitatsioonis peaaegu identne sama refereeringut sisaldava lausega äsja käsitletud Bonifatius VIII tsitatsioonis. Olulisima erinevusena ei mainitud Johannes XXII kohtukutset mõõgavendade inkorporeerimist Saksa ordule, jättes mulje, nagu oleks Gregorius IX üriku eesmärgiks olnud Saksa ordu sisseseadmine Liivimaal. Sellele kaebust sisse juhatavale lausele järgnesid juba üksikasjalikud süüdistused, mille algus sarnanes samuti Bonifatius VIII aegse kohtukutsega. Taas kord toonitati, et ordu Liivimaa haru takistab misjonit ja jumal sõna jõudmist vastristituteni ning rõhub vastristituid ka muul moel.

Ilmselt võeti tsitatsioonile aluseks olnud supliigi kirjutamisel eeskuju Bonifatius VIII kohtukutsest, kuid millises vormis (ärakiri kohtukutsest, supliigist või kaebuse esialgsest versioonist), jääb kahjuks segaseks. Riia peapiiskop Friedrich von Pernstein (1304–1340) viibis 1318. aasta algul paavsti kuurias Avignonis, kus ta veetis enamiku oma ametiajast (Fortstreuter 1970: 658–659; Mažeika jt 1993: 50–53; Rand 2005: 15). 23. veebruaril väljastatud kohtukutsele aluseks olnud supliik koostati eeldatavasti peapiiskopi initsiatiivil Avignonis. Seega ei olnud Riia kiriku arhiiv supliigi kirjutajatele ligipääsetav, mistõttu

näib tõenäoline, et Gregorius IX ürikut refereeriti seekord Bonifatius VIII kohtukutse vahendusel.

Kummastaval kombel kasutati Bonifatius VIII tsitatsiooni kõnealust lauset ühes paavstile esitatud supliigis ka aastal 1479. Paavst Sixtus IV (1471–1484) ekskommunitseeris tolle aasta 19. augustil kõik Saksa ordu Liivimaa haru liikmed ja nende poolehoidjad, käskides viivitamatult tagastada nende poolt okupeeritud Riia peapiiskopkonna vara ning vabastada vangist peapiiskop Silvester Stodewescher (1448–1479) ja toomhärрад (Dogiel V: nr 84). 1479. aasta alguses oli ordumeister Bernd von der Borch (1471–1483) vallutanud Riia stifti, vangistanud juhtivad vaimulikud ja võtnud stiftivasallidelt truudusvande, haarates peapiiskopkonna oma kontrolli alla. Tollal Roomas viibinud Riia toomhärра Degenhart Hillebolt sai toimunust teada ja esitas paavstile palve Liivimaa orduharu ekskommunitseerida (Kroeger 1930: 270–279). Supliik ise pole säilinud, kuid selle sisu leiab ekskommunikatsiooni kehtestamise ürikus. Ka antud juhul oli ordude inkorporeerimisest jutustav lause kaebuse alguses ja pidi olema sissejuhatuseks järgnenud süüdistustele. Sisuliselt oli tegemist täpselt sama lausega kui Bonifatius VIII kohtukutses, erinevused piirdusid eelkõige stiililiste elementidega. Arvatavasti kasutati ka seekord supliigi koostamisel eeskujuna Bonifatius VIII tsitatsiooni ja mitte Gregorius IX ürikut ennast. Kaebuse esimese osa moodustas ülevaade Saksa ordu Liivimaa haru ja Riia peapiiskopi tüliasjast alates Bonifatius VIII tsitatsioonist (millest antakse lühikokkuvõtte) kuni üriku väljastamise ajani. Alles seejärel toodi välja ordu hiljutised süüteod, mis olid ekskommunikatsiooni kehtestamise tegelikuks aluseks.

2. Alusena väitele Liivimaa kuulumisest paavsti ilmalike valduste hulka

Mäletatavasti leidis Gregorius IX ürikus väide Liivimaa kuulumise kohta Püha Peetruse õigusesse ja omandisse. Seda väidet refereerisid ka kõik kolm eelmises alapunktis käsitletud kohtukutset.

Bonifatius VIII kohtukutsele (7. jaanuar 1299) vastas Saksa ordu Liivimaa haru 1299. aasta kevadel väitega, et Riia peapiiskop on loobunud kõigist oma süüdistustest ordu vastu ja lahendanud oma tüliasja orduga. Seetõttu palus ordu paavstil loobuda nõudmast

kõrgmeistrilt ja Liivimaa meistrilt paavstliku kohtu ette ilmumist. Bonifatius VIII kiitis selle palve 13. juunil heaks, kuid nõudis, et ordu peab läkitama paavstlikku kohtusse prokuraatori, kes esindaks neid Saare-Lääne piiskopi ja Riia linna poolt alustatud kohtuasjades (Theiner I: nr 111). Vangist vabanemiseks pidi peapiiskop Johann von Schwerin nõustuma ordu dikteeritud rahuleppega, mis ei tähendanud ometigi, et ta oleks loobunud edasisest võitlusest. 1299. aasta sügisel reisis Johann von Schwerin koos Saare-Lääne piiskopi esindajate ja Riia linna saadikutega Rooma, et alustada seal Saksa ordu vastast kohtuasja (Haller 1910: 127).

Kohtuprotsess kuurias algas aastal 1300 (Zeugenverhör: 6–7). Nii peapiiskop, Saare-Lääne piiskop kui ka Riia linn lasid protsessi tarbeks koostada memoriaalid, mis sisaldasid üksikasjalikke süüdistusi ordu vastu. Neis memoriaalides refereeriti ka ühte lausekatket Gregorius IX ürikust: „eespool mainitud maad, mida teatakse olevat Püha Peetruse õiguses ja omandis“. Riia peapiiskopi prokuraatori koostatud memoriaalis oli sõna „maa“ juurde täpsuse mõttes lisatud „Liivimaa“ (Zeugenverhör: 148). Tartu toomskolastik Liberius, kes tegutses Riia linna prokuraatorina, andis oma memoriaalis kõnealusele lausekatkele õigusliku väite vormi „õiguses seisab, et Liivimaa maa on Püha Peetruse õiguses ja omandis“ ning kohandas selle ka Riia linnale: „Riia linna, mida teatakse olevat Püha Peetruse õiguses ja omandis, nii vaimulikus kui ka ilmalikus“.⁵ Ka Saare-Lääne piiskopi prokuraatori koostatud memoriaalis oli väide kohandatud: „Saaremaa Liivimaa maal, mis on Püha Peetruse õiguses ja omandis“.⁶

Niisiis leidus talvel 1298–1299 paavstile esitatud supliigis, selle põhjal koostatud kohtukutses ja 1300. aasta algul paavstlikus kohtus kasutamiseks mõeldud kolmes memoriaalis väide, et Liivimaa kuulub Püha Peetruse õigusesse ja omandisse. Ometigi ei võtnud paavst seda väidet omaks. Ainsad 13.–14. sajandi paavstlikud ürikud, milles Liivimaa seesugust staatust mainiti, olid mõõgavendade inkorporeerimise ürik

⁵ Zeugenverhör: 153: „...in iure proponit, quod terra Livonie iuris et proprietatis beati Petri existit...“ ja 156: „...civitatem Rigensem, que tam in spiritualibus quam in temporalibus iuris et proprietatis beati Petri esse dinoscitur.“

⁶ Zeugenverhör: 158: „Ossilie in terra Livonie, que iuris et proprietatis beati Petri existit.“

ning seda refereerinud Bonifatius VIII ja Johannes XXII kohtukutsed aastatest 1299 ja 1318. Viimastesse sattus väide üksnes seepärast, et see leidis supliigis ja kanti sealt automaatselt tsitatsiooni teksti üle. Arvestades tõsiasi, et väga suur osa paavstlike ürikuid valmis supliikide põhjal (Frenz 2000: 12–13), võib eeldada, et neid supliike esitanud Liivimaa võimukandjad kasutasid ise vaid kolmel ülal kõneldud juhul väidet Liivimaa kuulumisest Püha Peetruse õigusse ja omandisse. Ilmselt oli selle argumendi kasutamine seotud Gregorius IX ürikuga.

Väide Liivimaa kuulumisest Püha Peetruse õigusse ja omandisse kadus seejärel pikemaks ajaks ja kerkis taas esile alles aastatel 1479–1483 Riia peapiiskopkonna ja stifti üle peetud võitluse käigus. Liivimaa ordumeister Bernd von der Borch vallutas 1479. aasta algul Riia peapiiskopkonna. Pärast peapiiskop Silvester Stodewescheri surma sundis ta toomhärراسid postuleerima peapiiskopiks oma venna, Tallinna piiskopi Simon von der Borch (1477–1492), kellele ta soostus lubama vaid vaimulikku autoriteeti. Ordumeistri plaan omastada peapiiskopi ilmalik võim sai tõsise löögi juba kevadel 1480, mil paavst nimetas uueks peapiiskopiks Stephan Grube. Too mees oli Saksa ordu peaprokuraator paavsti kuurias, kes eiras teadlikult Liivimaa ordumeistri korraldust hankida paavsti kinnitus Simon von der Borch postuleerimisele Riia peapiiskopiks ning hankis selle koha hoopis endale. Kevadel 1481. aastal lasi Bernd von der Borch Püha Rooma keisril Friedrich III läänistada Riia stifti ordumeistri ametile, lootes sel moel tagada Riia stifti kuulumise ordu võimu alla (Neitmann 1991: 111–121; Schwarz 2007: 382–392; Steinführer 2002: 176–178).

Aastatel 1479–1482 väljastas paavsti kantslei igal aastal vähemalt ühe üriku, milles mainiti Liivimaa kuulumist Püha Peetruse õigusse ja omandisse. Esimene neist oli juba eespool kõne all olnud Liivimaa orduvendade ekskommunitseerimise ürik aastast 1479 (Dogiel V: nr 84), milles refereeriti Gregorius IX ürikut Bonifatius VIII tsitatsiooni vahendusel. Järgmine ürik on dateeritud 31. juuliga 1480. Sellega käskis paavst Sixtus IV ordumeistril tagastada peapiiskop Stephan Grubele Riia stift, mis olevat Püha Peetruse ja Rooma kiriku õiguses ja vahetult paavstile alluv (Theiner II: nr 230). 1481. aasta detsembris teavitas Sixtus IV peapiiskopi vasalle ja Riia kodanikke sellest, et Püha Rooma keisril ei ole mingeid härrusõigusi Riia stifti üle, mistõttu olevat

õigustühine ka kõnealuse stifti läänistamine ordumeistrile. Tegelikult kuuluvat Riia stift „meile ja apostelliku vürsti Püha Peetruse omandisse ja täieliku õigusega Rooma kirikule“.⁷ 1482. aasta kevadel palus Sixtus IV keisril tühistada Riia stifti läänistus ordumeister Bernd von der Borchile, kes olevat edastanud keisrile valeinfot peapiiskopkonna riigiõigusliku staatuse kohta. Kuna Riia kirik alluvad õiguspäraselt otse apostellikule toolile, ei saa keisril olla selle üle mingeid härruslikke õigusi (NNM III–IV: 656–659). Suvel 1482 väljastas paavst peapiiskop Stephan Grube palvel avaliku kirja selle kohta, kuidas Liivimaa orduharu rikub Riia peapiiskopi õigusi. Kohe üriku alguses teatati, et Riia linn ja stift ning kogu Liivimaa on apostelliku vürsti Püha Peetruse õiguses ja omandis ning allutatud Pühale Toolile ja pühale Rooma kirikule, mis ilmnevat selgelt paavst Gregorius X (sic!) ja teiste Rooma paavstide ürikutest (Theiner II: nr 237).

Tähelepanuväärselt mainiti möögavendade inkorporeerimise ürikut seekord vaid kahes kokku viiest paavstlikust dokumendist, kusjuures viimati kõneldud juhul mainiti valet paavsti. Kõik neli aastatel 1480–1482 Stephan Grube asjus väljastatud paavstlikku ürikut erinesid varasematest veel selle poolest, et neis segati omavahel kaks erinevat õiguslikku staatust: a) Püha Peetruse õiguses ja omandis olemine ning b) otse apostellikule toolile allumine. Viimane ei olnud üheselt mõistetav termin. Sellega võidi tähistada nii paavsti ilmalikku võimu kui ka üksnes tema vaimulikku autoriteeti.⁸ Kõnealustes ürikutes kasutati seda ilmselgelt väitmaks, et paavst on Liivimaa maahärrade ainus õiguspärane ilmalik isand. See väide ei olnud sugugi enneolematu. Näiteks Riia peapiiskopi supliigi alusel 1330. aastal antud paavstlikus ürikus nimetati paavsti Riia linna kõrgeimaks isandaks nii vaimulikes kui ka ilmalikes asjades (LUB II: nr 742) ning 1458. aastal väitis Saksa ordu peaprokuraator paavsti kuurias, et Saare-Lääne piiskopkond allub vahetult apostellikule toolile (LUB XI: nr 775). Selle argumendi kasutamine Liivimaa asjus vajab edaspidi põhjalikumat uurimist.

⁷ NNM III– IV: 642: „...*quae ad nos et proprietatem Beati Petri Apostolorum Principis et Romanae Ecclesiae pleno jure spectant...*“

⁸ Nii tõlgendas terminit Saare-Lääne piiskopi prokuraator aastal 1458 Rooma kuurias peetud kohtuprotsessi käigus. Vaata LUB XI: nr 775.

Stephan Grube huvides antud paavstlikel ürikutel oli teatav mõju ka Liivimaal endal. Riia linn, mitmed toomhärрад ja vasallid ei soovinud tunnustada ordumeistri võimu Riia stiftis. Nad võtsid omaks Stephan Grube ja paavsti seisukoha, et keisril pole Liivimaal mingeid õigusi ja tegelikult allutakse hoopis paavsti ilmalikule võimule (Helewegh: 776–780). Ordu vastasseis Riia linna, toomhärрад ja osa vasallidega tõi 1481. aastal kaasa sõja puhkemise, mis kestis järgmised kümme aastat (Caune 1974; Mettig 1897: 155–168). 1485. aasta 22. mail kirjutas paavst Innocentius VIII (1484–1492) Moskva suurvürstile ja palus tal mitte rünnata Tartu piiskopkonda ja Liivimaad ning keelata see ka oma vasallidel. Selles kirjas esines paavst Tartu ja kogu Liivimaa kõrgeima ilmaliku isandana, kasutades väljendit „meie Liivimaa provints“, mis on „meile otselt alluv“ ja lisades, et „selle provintsi kaitsmise kohustus kuulub meile“ (Annales Ecclesiastici XXX: 89–90). Eeldatavasti väljastas paavst selle üriku Tartu piiskop Dietrich Hake (1485–1498) palvel, kes viibis tollal Roomas enda piiskopiks valimisele paavsti kinnitust nõutamas (Arbusow 1903: 12).

3. Nõudmaks ordult kuulekust piiskoppide ees

Mäletatavasti oli mõõgavendade inkorporeerimise ürikus klausel, mis tagas Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskoppidele samasuguse *jurisdictio* Saksa ordu üle, nagu neil oli olnud mõõgavendade üle. Ladinakeelne *jurisdictio* oli mitmetähenduslik termin. Jan Frederik Niermeyeri koostatud keskaegse ladina keele leksikoni järgi tähendas see: a) mingit kindlat õigust; b) kohtupiirkonda (Niermeyer 1993: 568). Gregorius IX ürikus kasutati seda tähenduses „mingi kindel õigus“ ja selle all peeti silmas ordu kohustust alluda piiskoppide vaimulikule autoriteedile (Jähnig 2011: 14–15).

Esimene tüli ordu kuulekuskohustuse üle vältas aastatel 1253–1254, mil Liivimaa ordumeister Anno von Sangershausen (1253–1256) keeldus andmast obödiantsi vannet esimesele Riia peapiiskopile Albert Suerbeerile, kuigi kõik varasemad ordumeistrid olevat Riia, Saare-Lääne ja Tartu piiskoppidele seesuguse vande andnud (Rathlef 1875: 67–69; Jähnig 1992: 19). Ka see tüli viidi paavsti ette, kes viibis tollal Prantsusmaal. Lepitus saavutati 1254. aasta detsembris siiski poolte kokkuleppel. Ordu esindaja, Saksamaa meister Dietrich von Grüningen

(1254–1256) andis Liivimaa meistri nimel piiskoppidele obödientsi-
vande ja tunnustas Liivimaa haru kuulumist piiskoppide *jurisdictio*
alla ning selle kohustusi piiskoppide ees, nii vaimulikes kui ilmalikes
asjus, nii nagu see ürikutes paika oli seatud (LUB VI: nr 3024, b). Ordu
ilmalikuks kohustuseks piiskoppide ees oli Saksa ajaloolase ja arhi-
vaari Bernhart Jähnigi sõnul piiskopkondade kaitsmine paganate ja
välisvaenlaste eest (2011: 30). Nagu lepitusest näha, kasutasid piiskopid
1254. aastal oma nõudmiste põhjendamiseks erinevaid ürikuid, mille
hulgas võis olla ka mõõgavendade inkorporeerimise oma.

Ka 1300. aastal orduvastase protsessi tarbeks Riia peapiiskopi proku-
raatori koostatud memoriaalis heideti Liivimaa orduharule ette apos-
telliku tooli nende korralduste eiramist, mille järgi peaks orduharu
alluma kohalikele piiskoppidele, tunnustama end nende alamatena
ning aktsepteerima piiskoppide õigust orduvendi ekskommunitsee-
rida (Zeugenverhör: 149). Seevastu 1318. aasta tsitatsioonis nõuti ordu
esindajatelt paavstlikku kohtusse ilmumisel ka kõigi ürikute kaasa
võtmist, mis tõestaksid, et ordu ei pea alluma piiskoppide vaimuli-
kule võimule (Theiner I: nr 218). Mingil põhjusel ei viidatud seekord
Liivimaa orduharu eristaatusele. Võib-olla ei olnud sellele tsitatsioo-
nile aluseks olnud supliigi koostajad Gregoriuse IX üriku sisust tead-
likud?

Väite, et ordu on õigupoolest Liivimaa piiskoppide vasall, sest
Liivimaa diötseeside alal asunud orduvaldused olid neile piiskoppide
poolt lääniks antud, tõstatas esimest korda Riia peapiiskop Friedrich
von Pernstein aastal 1330. Tema ametijärglane Engelbert von Dolen
(1341–1347) esitas paavsti kuurias väite, et Gregorius IX üriku järgi
oli Saksa ordu Liivimaa haru kohustatud sealsete piiskoppide ees
üles näitama kuulekust (*obedientia*), endast ülemale kohast austust
(*reverentia*) ja alluvust (*subiectio*) kõigi nende valduste eest, mis piis-
kopid neile oma varast olid andnud (LUB II: nr 948). Ometigi pole
kõnealuses ürikus sõnagi ordu kohustuse kohta näidata piiskoppide
ees üles kuulekust, austust ja alluvust, vaid seal räägitakse hoopis
piiskoppide *jurisdictio*'st orduharu üle. Tähelepanuväärne on seegi,
et von Dolen toonitas ordu valduste pärinemist piiskoppide tehtud
annetusest, millest ta näis tuletavat ka oma kolm nõudmist ordule.
Georg von Rathlefi sõnul jääb siiski segaseks, kas von Dolen ikkagi

nõudis ordult piiskoppide aktsepteerimist oma lääniisandatena, sest tema kasutatud terminid viitavad pigem vaimulikule autoriteedile (1875: 102). Peapiiskop Fromhold von Viffhusen (1348–1370) seevastu eristas need kaks nõuet 1359. aastal paavsti kuurias peetud orduvastasel kohtuprotsessil. Esiteks toonitas ta Liivimaa orduharu kohustust aktsepteerida piiskoppide vaimulikku autoriteeti. Teiseks väitis ta, et kõik ordu valdused Riia diötseesis on peapiiskoppide poolt ordule antud läänid (LUB II: nr 968).

Bernhart Jähnigi arvates olid peapiiskopi juristid need, kes soovitasid tal väita, et ordu on õigupoolest tema vasall (2011: 51). See väide ei tulenenud sugugi mitte Gregorius IX ürikust, vaid hoopis piiskoppide poolt 13. sajandi algul Mõõgavendade ordule väljastatud ürikute uuest tõlgendusest. Näiteks Tartu piiskop Hermanni ürikus 1224. aastast, millega anti mõõgavendadele pool Tartu piiskopkonna diötseesist, oli selgelt rõhutatud, et piiskop loovutas ordule kõik ilmalikud õigused neil aladel ega nõudnud ordult vastutasuks mitte mingit ilmalikku teenistust, peale piiskopkonna kaitsmise vaenlase rünnaku eest ja allumise piiskopi vaimulikule võimule (LUB I: nr 62). Kuidas suudeti sellest ürikust välja lugeda ordu läänisõltuvus piiskopist? Esiteks oli sõjateenistus isanda valduste kaitsmiseks üks läänisuhte olulisemaid kohustusi (Spiess 2009: 30–33). Teiseks kasutati selles ürikus vaimuliku autoriteedi märkimiseks sõna *oboedientia*, mida võis tõlgendada ka ilmaliku kuulekuskohustusena (Niermeyer 1993: 726–727), ning ordu valduste kohta verbi *tenere*, mille levinud tähendusi oli „valdama läänina“ (Niermeyer 1993: 1017–1018). Gregorius IX ürikule jäi kõige selle juures siiski oluline roll, kuna sellega kinnitati ju Liivimaa haru kohustus olla piiskoppidega samas õigusvahekorras nagu varem mõõgavennad.

4. Alusena väitele, et Saksa ordu on piiskoppidest sõltumatu

Seni oleme vaadanud Gregorius IX üriku kasutamist üksnes piiskoppide poolt. Ometigi on ka Saksa ordu vähemalt ühel korral kasutanud mõõgavendade inkorporeerimise ürikut oma õiguspositsiooni kaitsmisel. Veebruaris 1424 koostas Saksa ordu peaprokuraator paavsti kuurias Johann Tiergart kirjaliku ülevaate ordu ja Riia peapiiskopkonna vahelistest õigustülidest. Tiergarti ülevaade algas jutustusega

Saksa ordu saabumisest Liivimaale. Peaprokuraatori sõnul asutas Mõõgavendade ordu paavst Innocentius III (1198–1216). Kui kristliku Liivimaa piirid laienesid, andis seesama paavst ühe kolmandiku Liivimaast ordu võimu alla ning paavsti legaati pani paika ordu ja piiskopkondade vahelised piirid. Mõõgavennad võitlesid paganatega ja laiendasid ajapikku kristlaste käes olevaid alasid. Viimaks inkorporeeris paavst Gregorius IX mõõgavennad koos kõigi varade ja valdustega Saksa orduusse. Sellest järeldas peaprokuraator, et Saksa ordu valdused Riia diötsesis ei ole mingilgi moel annetatud Riia piiskoppide poolt, vaid ordu on nad endale saanud hoopis paavsti või tolle legaadi tehtud otsuste kaudu ning paganatega võitlemise teel (LUB VII: nr 78).

Siinjuures näib kummalane, et peaprokuraator ei pööranud mingit tähelepanu piiskoppide *jurisdictio*’le, millele ordu Liivimaa haru Gregorius IX üriku järgi alluma pidi. Asi oli ilmselt selles, et kõnealune ürik ei olnud Johann Tiergartil mainitud kirjaliku ülevaate koostamise ajal sugugi käepärast. Enda sõnusti ei koostanud ta oma ülevaadet mitte ürikute, vaid hoopis ühe kroonika põhjal (LUB VII: nr 78). Anti Selarti arvates oli Hermann von Wartberge Liivimaa kroonika koostatud just sellel eesmärgil: informeerimaks ordu peaprokuraatorit ja ordu teenistuses seisnud juriste Liivimaa haru ajaloo olulisematest sündmustest ja sellega seotud ürikutest (2011: 78–83). Kui võrrelda peaprokuraatori jutustust Hermann von Wartberge kroonika tekstiga, selgub, et see ühtib siin refereeritud kohtades üksüheselt kroonikas kirjutatuga (Wartberge: 21–27 ja 33–34; LUB VII, nr 78). Ilmselgelt kasutas Johann Tiergart oma jutustust koostades just Hermann von Wartberge kroonikat (Selart 2011: 79), milles anti Gregorius IX ürikust väga põgus kokkuvõtte: „Pärast seda kurba juhtumit [Saule lahingut – M. M.] palusid ellujäänud Kristuse sõjateenistuse vennad ühiselt koos Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskoppidega nukrate kirjade teel alandlikult paavst Gregorius IX-t, avaldades lootust, et juhul kui nemad vastastikku ühe lambaaediku tehtud saavad, siis saab vastaspoole osava võiduga kiiresti hävitada. Ja niisiis luges mainitud isand paavst Gregorius kardinalide ühisel nõul jumala aastal 1235 need vennad ühendatuks, sellele tingimusel, et eespool nimetatud linnus [Tallinn – M. M.] ja maa [Revala, Harju, Viru ja Järva – M. M.]

mainitud [Taani – M. M.] kuningale tagastatakse⁹. Kuna kroonikas ei mainitud sõnagagi, et see sama ürik kohustas ordu Liivimaa haru alluma piiskoppide vaimulikule autoriteedile, võis sellest tõsiasiast teadmatuses olnud peaprokuraator Johann Tiergart rahumeeli viidata kõnealusele ürikule kui tõendile ordu täielikust sõltumatusest piiskoplikust võimust.

Riia peapiiskopi esindajatelgi ei olnud Gregoriuse IX ürik sugugi alati kaasas. Riia toomhärja Dietrich Nagel koostas 1434. aastal ühe pikema ülevaate Riia kiriku ajaloost, raskuspunktiga peapiiskoppide ja ordu vahelistel tülidel. Kirjutus oli mõeldud kasutamiseks Saksa ordu ja Riia kiriku vahelisel kohtuprotsessil Baseli kirikukogul (Angermann 1986: 17; Brück 2011: 87–88). Nageli tekst on senini publitseerimata¹⁰, kuid LUBi VIII köitest võib leida selle lühikokkuvõtte (nr 852). Kõnealuses ülevaates tsiteeris ja refereeris Dietrich Nagel ka möögåvendade inkorporeerimise ürikut, paigutades lausekatkeid ümber ja sõnastades mõningaid kohti teisiti. Tähelepanuväärne on siinkohal see, et erinevalt kõigist muudest siin artiklis kõne all olnud juhtudest andis Nagel tõepoolest ülevaate kogu üriku sisust.¹¹ Iga refereeritud üriku juurde oli lisatud ka ääremärkus, milles selgitati dokumentide kättesaadavust Baseli kontsiilil. Ääremärkuse järgi ei olnud Gregorius IX ürik ise kättesaadav, kuid selle sisu võis leida ühest paavst Bonifatius VIII ürikust.

⁹ Wartberge: 34: „*Post hunc lugubrem casum iidem fratres militie Christi supersites una cum Rigensi, Tarbatensi et Osiliensi episcopis per flebiles literas a Gregorio papa nono hoc idem suppliciter postularunt spe sibi proposita, quod, a ipsi invivem unum ovile fierent, cito partem oppositam contererent dextera triumphanti. Sicque dominus papa Gregorius predictus de communi consilio cardinalium anno domini 1235 ipsos fratres duxit uniendo tali condicione, ut memorata castra et terre regi predicto redderentur.*“

¹⁰ Kanonistische Sammelhandschrift, fol. 113r–122v (Universitätsbibliothek Greifswald, Geistliches Ministerium Greifswald, 23.C.VI.).

¹¹ Kanonistische Sammelhandschrift, fol 113v–114r (Universitätsbibliothek Greifswald, Geistliches Ministerium Greifswald, 23.C.VI.).

Kokkuvõte

Käesoleva artikliga tehtud katse vaadata paavst Gregorius IX poolt 1237. aastal antud üriku kasutamist kahe sajandi vältel osutus võrdlemisi informatiivseks. Üriku ainsaks kasutuskohaks näis olevat paavsti kuuria, eriti paavstlik kohus. Ometigi võib see mulje olla moonutatud Liivimaa keskaja allikate vähese säilivuse tõttu, mis ei võimalda sageli lähemat sissevaadet Liivimaal kohapeal toimunud vahekohtute, läbirääkimiste ja lepituste kohta. Märkimisväärselt ei võetud kõnealust Gregorius IX ürikut, vähemalt enamikul artiklis käsitletud juhtudel, paavsti kuuriasse kaasa. Ainus vaieldamatu teade kõnealuse üriku kaasatoomisest paavsti kuuriasse Riia peapiiskopi esindajate poolt on aastast 1430 (LUB VIII: nr 169), kuid kahjuks ei ole sellest ajast mingit teavet üriku kasutamise kohta. Vähemalt siinses artiklis käsitletud juhtudel näib, et kuurias kasutati ürikut sageli mõne teise teksti vahendusel. Esiteks võisid ürikut vahendanud tekstideks olla Liivimaal koostatud kaebused, mis said aluseks paavstile esitatud supliikidele, või siis paavstlikus kohtus kasutamiseks mõeldud memoriaalid, mis koostati kas Liivimaal või sealt Rooma kaasa toodud märkmete põhjal. Seesuguseid märkmeid võidi teha väga erineval kujul. Näiteks 1434. aastal Dietrich Nageli koostatud ülevaade oli sisuliselt kompilatsioon hulga ürikute kokkuvõtetest, või siis Hermann von Wartberge kroonika, mis oli segu lühikestest teadetest Liivimaa ajaloo kohta ja ürikute lühikokkuvõtetest. Teisalt võidi Gregorius IX ürikut refereerida ka mõne paavstliku üriku kaudu. Näiteks kasutati Bonifatius VIII tsitatsiooni Saksa ordule 1299. aastast nii 1318. aastal kui ka 1479. aastal paavstile esitatud supliikide koostamisel. Nähtavasti kasutasid Riia kiriku esindajad orduvastaseid kohtuasju ajades esimeses järjekorras just varasemate kohtuprotsesside materjale.

Gregoriuse ürikut ei kasutatud kunagi täiemahuliselt. Enamasti valiti sealt välja mõned laused, mida refereeriti, ning mõned terminid või lausekatked, mida siteeriti. Teisalt tuli ette hetki, mil kõnealuse üriku toel püüti esitada õiguslikke väiteid, mis sugugi ei ühtinud üriku tegeliku sisuga. Sellisel moel kasutasid ürikut näiteks Riia peapiiskop Engelbert von Dolen ja Saksa ordu peaprokuraator Johann Tiergart. Peab arvestama, et Gregoriuse ürikul oli võrdlemisi teisejärguline roll

kaebustes, mis puudutasid Liivimaa piiskoppide autoriteedi eiramist ordu poolt ja nõudsid selle autoriteedi taastamist. Gregoriuse ürikus ei sätestatud kõnealuse autoriteedi olemust, vaid üksnes kohustati Saksa ordu Liivimaa haru alluma piiskoppidele sellisel moel, nagu seda olid teinud mõõgavennad. Niisiis toetusid nõudmised piiskopliku autoriteedi taaskehtestamisele esmajoones ikkagi ürikutele, mille piiskopid olid mõõgavendadele andnud, sest neis sätestati ka piiskopliku võimu ulatus.

Muutusi üriku tõlgendamises võib täheldada neil juhtudel, mil ürikut tarvitati paavstile esitatud supliikides. Nähtavasti tõlgendasid 1298. aastal Riias viibinud prelaadid Gregorius IX üriku teist määrust nii, nagu oleks see pidanud tagama igavese *status quo* Liivimaa maahärrade omavahelistes võimuvahekordades. Sama tõlgendus leidub ka 1318. ja 1479. aastal antud paavstlikes kohtukutsetes. Saksa ordu püüdlused domineerida piiskoppide üle võrdsustati Liivimaa allutamiselega kellegi ülemvõimule, mis oli Gregorius IX üriku järgi keelatud. Siinkohal tasub meelde tuletada, et üriku väljastamise ajal püüti selle klausliga pigem vältida Liivimaa sattumist mõne ilmaliku isanda, näiteks Taani kuninga võimu alla.

Gregorius IX ürikule toetus ka väide, nagu kuuluks Liivimaa Püha Peetruse õigusse ja omandisse. Pärast seda kui prelaadid leidsid selle väite Gregoriuse ürikust, kasutasid nad seda Bonifatius VIII tsitatsiooni aluseks olnud supliigis ja 1300. aastal paavstliku kohtu tarbeks koostatud memoriaalides. Aastatel 1318 ja 1479 refereeriti seda Bonifatius VIII tsitatsiooni kaudu. Paavstid ei võtnud seda väidet 14. sajandil omaks ja ka Liivimaa piiskopid loobusid seda kasutamast. Seevastu 15. sajandi viimaseks veerandiks näis paavstide ja piiskoppide suhtumine olevat muutunud. Riia peapiiskopi Stephan Grube supliikide alusel väljastas paavst Sixtus IV aastatel 1480–1482 neli ürikut, milles olid omavahel segatud väited Liivimaa kuulumisest Püha Peetruse õigusse ja omandisse ning paavsti asendist Liivimaa kõrgeima ilmaliku isandana. Seekord oli paavsti ilmaliku ainuvõimu toonitamine oluline, kuna selle abil püüdsid peapiiskop ja paavst murendada Liivimaa ordumeistri õiguslikku taotlust Riia stiftile, mille Püha Rooma keiser Friedrich III talle oli läänistanud. Niisiis levis 1480. aastate alguse Liivimaal kaks omavahel rivaalitsevat arusaama

regiooni riigiõiguslikust kuuluvusest: ordu ja selle pooldajad väitsid Liivimaad kuuluvat Püha Rooma keisririiki, samas kui peapiiskop Grube ja tema pooldajad toonitasid regiooni ainsa isandana paavsti.

Tänuavaldused

Artiklile aluseks olevat uurimistööd ja artikli kirjutamist finantseeris Eesti Teadusagentuur (PUT107).

Kasutatud allikad ja kirjandus

Käsitirjalised allikad:

Universitätsbibliothek Greifswald, Geistliches Ministerium, 23.C.VI.
(Kanonistische Sammelhandschrift).

Trükitud allikad ja kirjandus:

Andersen, T., Raudkivi, P. 2008. Võimumängud Põhja-Eestis aastail 1219–1238. Ajaloolis-sotsioloogilisi aspekte. – Acta Historica Tallinnensia, XIII, 3–24.

Angermann, N. 1986. Die mittelalterliche Chronistik. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von Georg von Rauch. Köln, Wien, 3–20.

Annales ecclesiastici = Annales ecclesiastici denuo et accurate excusii. Ed. Caesaris Baronius, Oderic Raynaldus, Jacobus Laderchii. T. XXX. Barri-Duciis, Parisiis 1877.

Arbusow, L. 1928. I. Römische Arbeitsbericht. – Latvijas Ūniversitātes raksti, XVII, 285–423.

Arbusow, L. 1903. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert [2]. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1902. Mitau, 1–160.

Benninghoven, F. 1965. Der Orden der Schwertbrüder. Fratres milicie christi de Livonia. Köln, Graz.

Bolte, H. 2014. Die livländischen Bistümer im Spätmittelalter. Bedeutung und Forschungsinteresse am Beispiel ihrer Besetzung. – Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland. Hrsg. von Ilgvars Misāns, Klaus Neitmann. Köln, Weimar, Wien, 209–227.

Brundage, J. A. 1995. Medieval Canon Law. London, New York.

Brück, T. 2011. Konflikt und Rechtfertigung in der Geschichtsschreibung Alt-Livlands. Christoph Forstenau – Silvester Stodewescher – Hermann Helewegh. – Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland. Hrsg. von Matthias Thumser. Berlin, 87–131.

Busch, N. 1934. Nachgelassene Schriften von Dr. Phil. h. c. Nicolaus Busch, Stadtbibliothekar zur Riga. [Bd. I]. Toim. Leonid Arbusow. Riga.

- Caune, M. 1974.** Rīgas pedējais bruņotais konflikts ar Livonijas Ordeni (1481–1491). – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis 1974, nr 8, 36–45.
- DD I** = Diplomatarium Danicum. I. Række. 6.–7. bind. Udg. af Niels Skyum-Nielsen, Hertug Nielsen. København 1973–1990.
- DD II** = Diplomatarium Danicum. II. Række 1. bind. Udg. af Franz Blatt, Gustav Hermansen, C. A. Christiansen. København 1938.
- Dogiel** = Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Lituaniae. T. V. Ed. Mathias Dogiel. Vilnae 1759.
- Fortstreuter, K. 1970.** Erzbischof Friedrich von Riga (1304–1341). Ein Beitrag zu seiner Charakteristik. – Zeitschrift für Ostforschung, XIX, 652–665.
- Frenz, T. 2000.** Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit. 2., aktualisierte Auflage. Stuttgart.
- Fried, J. 1980.** Der päpstliche Schutz für Laienfürsten. Die politische Geschichte des päpstlichen Schutzprivilegs für Laien (11.–13. Jh.). Heidelberg.
- Glauert, M. 2004.** Die Bindung des Domkapitels von Riga an die Regel des Deutschen Ordens. – Die Domkapitel des Deutschen Ordens in Preußen und Livland. Hrsg. von Radosław Biskup, Mario Glauert. Münster, 269–316.
- Gouguenheim, S. 2007.** Gregor IX., Wilhelm von Modena und die Herrschaftsbildung des Deutschen Ordens (vom Kruschwitzer Vertrag zur Bulle von Rieti 1230–1234). – Die Ritterorden als Träger der Herrschaft: Territorien, Grundbesitz und Kirche. Hrsg. von Roman Czaja, Jürgen Sarnowsky. Toruń, 87–103.
- Haller, J. 1910.** Die Verschwörung von Segewold. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, XX, 125–168.
- Hartmann von Heldringen** = Hartmann von Heldringens, Bericht über die Vereinigung des Schwertbrüderordens mit dem Deutschen Orden und über die Erwerbung Livlands durch den letztern. Hrsg. von Theodor Hirsch. – Scriptores rerum Prussicarum. Bd. V. Hrsg. von Theodor Hirsch, Max Töppen, Ernst Strehlke. Leipzig 1874, 168–172.
- Helewegh** = [Hermann Helewegh]. Das rothe Buch inter archiepiscopalia, enthaltend die Acta zwischen den Erzbischoffen,

- Herr-Meistern und der Stadt Riga in Livland, de Anno 1158–1489, ex MS: sel. Bürger Meisters Melchior Fuchs. – *Scriptores rerum Livonicarum*. Bd II. Riga, Leipzig 1848, 729–804.
- Hellmann, M. 1993.** Der Deutsche Orden und die Stadt Riga. – Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich. Hrsg. von Udo Arnold. Marburg, 1–33.
- Jähnig, B. 1992.** Rechtsgrundlagen der Deutschordensherrschaft in Livland. Von der kirchenrechtlichen Regelungen der Schwertbrüderzeit bis zur Abwehr lehnrechtlichen Forderungen der Erzbischöfe im 14. Jahrhundert. – *Zapiski Historyczne*, LVII nr 4, 7–23.
- Jähnig, B. 1998.** Der Deutsche Orden und die livländischen Bischöfe im Spannungsfeld von Kaiser und Papst. – *Nordost-Archiv N.F.*, VII, 47–63.
- Jähnig, B. 2002.** Das Ringen zwischen Deutschem Orden und bischöflicher Gewalt in Livland und Preußen. – *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, XCVII, 215–237.
- Jähnig, B. 2011.** Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland. Berlin.
- Kroeger, G. 1930.** Erzbischof Silvester Stodewescher und sein Kampf mit dem Orden um die Herrschaft über Riga. – *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*, XXIV, 147–280.
- LUB** = Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst regesten. Bd I–XI. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge, Hermann Hildebrand, Philipp Schwartz. Reval, Riga, Moskau 1853–1905.
- LUR** = Liv-, Est- und Kurländische Urkundenregesten bis zum Jahre 1300, von F. G. v. Bunge, mit Ergänzungen von L. Arbusow jun. Hrsg. von Friedrich Benninghoven. Hamburg 1959.
- Mažeika, R. J., Rowell, S. C. 1993.** *Zelatores maximi: Pope John XXII, Archbishop Frederick of Riga and the Baltic Mission.* – *Archivum historiae pontificae*, XXI, 33–68.
- Mettig, C. 1897.** *Geschichte der Stadt Riga* [Zweite Auflage]. Riga.
- Militzer, K. 1999.** Von Akkon zur Marienburg. Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens 1190–1309. Marburg.

- Mäesalu M. 2013.** Päpstliche und kaiserliche Machtansprüche im livländischen Kreuzzugsgebiet im 13. Jahrhundert. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, LXII, 472–489.
- Neitmann, K. 1991.** Um die Einheit Livlands. Der Griff des Ordensmeisters Bernd von Borch nach dem Erzstift Riga um 1480. – Deutsche im Nordosten Europas. Hrsg. von Hans Rothe. Köln, Wien, 109–137.
- Niermeyer, J. F. 1993.** Mediae latinitatis lexicon minus. Leiden, New York, Köln.
- NNM** = Neue Nordische Miscellaneen, von August Wilhelm Hupel. Bd III – IV. Riga 1793.
- Potthast** = Regesta pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV. Ed. August Potthast. Berolini 1874.
- PUB** = Preussisches Urkundenbuch. Politische Abteilung. Bd I. Die Bildung des Ordensstaats. Erste Hälfte. Hrsg. von Rudolph Philippi. Königsberg 1882.
- Rand, N. 2005.** Millest kõneleb Riia peapiiskopi Friedrich Pernsteini (1304–1341) raamatukogu? – Tuna 2005, nr 2, 14–22.
- Raudkivi, P. 2007.** Vana-Liivimaa maapäev. Ühe keskaegse struktuuri kujunemislugu. Tallinn.
- Salonen, K. 2012.** Kirkollisen oikeudenkäyton päälähteillä. Sacra Romana Rotan toiminta ja sen oikeudellinen tausta myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alun taitessa. Helsinki.
- Schwarz, J. 2007.** Zwischen Kaiser und Papst. Der Rigaer Erzbistumsstreit 1480–1483. – Zeitschrift für Historische Forschung, XXXIV, 373–402.
- Selart, A. 2009.** Balduin von Alna, Dänemark und Rußland. Zur politischen Geschichte Livlands in den 1230er Jahren. – The Reception of Medieval Europe in the Baltic Sea Region. Papers of the XIIth Visby Symposium held at Gotland University, Visby. Ed. by Jörn Staecker. Visby, 59–74.
- Selart, A. 2011.** Die livländische Chronik des Hermann von Wartberge. – Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland. Hrsg. von Matthias Thumser. Berlin, 59–85.

- Spieß, K.-H. 2009.** Das Lehnswesen in Deutschland im hohen und späten Mittelalter. Zweite, verbesserte Auflage. Idstein.
- Steinführer, H. 2002.** Erzbischof Stefan von Riga († 1483). Eine biographische Skizze. – Figuren und Strukturen. Historische Essays für Hartmut Zwahr zum 65. Geburtstag. Hrsg. von Manfred Hettling, Uwe Schirmer, Susanne Schötz. München, 171–181.
- Zeugenverhör** = Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312). Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens. Hrsg. von August Seraphim. Königsberg 1912.
- Theiner** = *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita.* T. I–II. Ed. August Theiner. Romae 1860–1861.
- Trusen, W. 1977.** Zur Urkundenlehre der mittelalterlichen Jurisprudenz. – Recht und Schrift im Mittelalter. Hrsg. von Peter Classen. Sigmaringen, 197–219.
- Urban, W. 2004.** *The Livonian Crusade.* 2nd edition, revised and enlarged. Chicago.
- Verzeichniss 1438** = Ein Verzeichniss der nach dem Jahre 1438 dem Lübischen Domkapitel übergebenen Urkunden des Rigischen Erzs-tifts. Mitgetheilt von Alexander Bergengrün. Bearb. von Philipp Schwartz. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands, XVII, 407–462.
- Verzeichniss 1613** = Verzeichniss von livländischen Urkunden, welche sich einst in dem königlich polnischen Archive auf dem Schlosse zu Krakau befanden. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst-, und Kurland's, III, 61–91.
- Wartberge** = *Hermannii de Wartberge, Chronicon Livoniae.* Hrsg. von Ernst Strehlke. – *Scriptores Rerum Prussicarum.* Bd II. Hrsg. von Theodor Hirsch, Max Töppen, Ernst Strehlke. Leipzig, 21–116.

USAGE OF A MEDIEVAL LEGAL TEXT.
HOW THE PAPAL BULL ON THE INCORPORATION
OF THE ORDER OF THE SWORD-BROTHERS
INTO THE TEUTONIC ORDER (1237) WAS
USED AND INTERPRETED DURING CONFLICTS
BETWEEN THE ARCHBISHOPS OF RIGA AND
THE TEUTONIC ORDER (1298–1483).

Summary

Medieval charters were intended to be used in the court of law and should therefore be studied as legal texts. The majority of medieval charters had no time limit on their validity, which means that they could be used even centuries after their initial composition. This paper aims to study the usage of charters during a longer period of time on the example of one papal bull.

On the 12th of May 1237, Pope Gregory IX incorporated the Order of the Sword-Brothers into the Teutonic Order, an act that led to the establishment of the Livonian Branch of the Teutonic Order. The Pope issued four documents regarding this legal act and its consequences: one addressed to the Grand Master of the Teutonic Order, another to the Vice-Master of the Order of the Sword-Brothers, a third one to the bishops of Riga, Tartu, and Osilia and the fourth to the papal legate in Livonia and Prussia. Since the main body of the text of these four documents was identical, it can be considered as a single papal bull issued in four versions. The bull begins with an account of the events leading to the act of incorporation, and continues by listing the legal consequences of the act. Gregory's bull was repeatedly used during conflicts between the archbishops of Riga and the Livonian Branch of the Teutonic Order, which often resulted in legal proceedings in the papal court of law.

Firstly, this bull was used in petitions for instigating legal proceedings in the papal court of law. Though the actual petitions have not been preserved, their contents can be discerned from citations to the

papal court of law, as the indictment in the citation was taken directly from the petition. Pope Gregory's bull was referred to and quoted in citations summoning the Teutonic Order to the papal court of law by Pope Boniface VIII in 1299, by John XXII in 1318 and by Sixtus IV in 1479. Remarkably, the bull of Gregory IX was directly used only in the petition of 1299, whereas in 1318 and in 1479 the parts of the petition referring to and quoting Pope Gregory's bull were taken from the citation of Boniface VIII. In their petitions to bring the Teutonic Order before the papal court of law, the archbishops used Gregory's bull to emphasize that the Teutonic Order had deviated from its initial task of fighting the heathens and protecting the church (as stated in Gregory's bull) and begun to oppress the church in hopes of asserting their dominion over the bishoprics of Livonia.

Secondly, Pope Gregory's bull served as the basis for a claim that Livonia was nominally a part of the secular possessions of the Pope. All three papal citations mentioned above quote a passage from Pope Gregory's bull, where Livonia is said to belong *to ius et proprietatis Beati Petri*. The same claim is found in three documents composed in 1299 or 1300 for proceedings at the papal court of law and written by the proctors of the Archbishop of Riga, the bishop of Ösel-Wiek, and the town of Riga. Gregory's bull is the only papal document from 13th and 14th centuries, which claims that Livonia was nominally among the secular possessions of the Pope. Therefore, it can be said, that the popes themselves did not accept this claim and did not consider Livonia a part of their secular possessions. This claim resurfaced in 1479 and was accepted as valid by Pope Sixtus IV during the conflict between Archbishop Stephan Grube of Riga and the Teutonic Order (1480 – 1483) to emphasize the Archbishop's rights for secular authority over the *stift* of Riga and to null the enfeoffment of the *stift* of Riga to the Master of the Livonian Branch of the Teutonic Order by Holy Roman Emperor Frederick III.

Thirdly, the archbishops of Riga used Gregory's bull to claim suzerainty over the possessions of the Teutonic Order in the diocese of Riga. According to Gregory's bull the brothers of the Teutonic Order in Livonia had to stand under the *jurisdictio* of the local bishops in the same manner as the Sword-Brothers had, regardless of the

privileges of the Teutonic Order. Since the *jurisdictio* in question was not specified in Gregory's bull, the legal advisors of the Archbishop reverted to re-interpreting documents issued by Livonian bishops to the Order of the Sword-Brothers.

Oddly enough, the general proctor of Teutonic Order at the papal curia used the same bull in accordance with the claim, that Livonian bishops held no suzerainty over the territorial possessions of the order in Livonia. The general proctor was unaware, that the bull confirmed the *jurisdictio* of bishops over the lands of the Order. He had probably not read the papal bull itself. Instead he based his claims on the Chronicle of Hermann von Wartberge, which gives a very short summary of this bull.

In conclusion, Gregory's bull was only used at the papal court and not in Livonia itself. Furthermore, the document was not referred to in its entirety, instead only specific parts of the text were used. The bull itself was often unavailable at the papal curia, so that the proctors of the archbishops of Riga and the Teutonic Order had to refer to it via other texts. One can deduce, that the legal representatives of Livonian landlords at the papal curia often worked with texts composed in Livonia specifically for use at the papal court and with documents from earlier legal proceedings.